

“Tarihin Kayıp Çocukları”na Dair Bir Derkenar: Muhammed Zahid Şamil

M. Aydın Turan*

Özet

Kuzey Kafkasyalı efsanevi önder İmam Şamil'in torunu Muhammed Zahid Şamil, Rusya Müslümanları için önemli gelişmelerin yaşandığı XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Kazan, Moskova ve St. Petersburg'da sergilenen faaliyetlerin içinde yer alan tarihi bir kişiliktir. Bu makalede, İstanbul'daki eğitim hayatından başlayarak Muhammed Zahid Şamil'in hayatı ve Rusya Müslümanları için yürütülen sosyal, kültürel ve politik çalışmalarındaki etkinlikleri ele alınmaktadır. M.Z. Şamil'in içinde yer aldığı toplum örgütleri ve faaliyetleri hakkında da geniş bilgi verilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazan, Kuzey Kafkasya Komitesi, Rusya Müslümanları, Tatar Okulu, Terbiyetü'l Etfal

Notes on The “Lost Children of History”: Muhammed Zahid Shamil

Abstract

During the last decades of the 19th and the early decades of the 20th Century, Muhammed Zahid Shamil, grandson of the legendary Daghestani leader Imam Shamil, was a significant character in his own right for the Muslims of Russia participating in historical events taking place in Kazan, Moscow and St Petersburg.

This article deals with Muhammed Zahid Shamil's life and his activities. It begins with his schooling in Istanbul, and carries on with his social, cultural and political activities for the Muslim community of Russia. The organisations and groupings he was a member of are also analysed in detail.

Keywords: Kazan, North Caucasian Committee, Russian Muslims, Tatar School, Terbiyetü'l Etfal

* M. Aydın Turan, araştırmacı, e-mail: maturan@msn.com. (Makale gönderim tarihi: 05.02.2017, makale kabul tarihi: 20.03.2017)

Kuzey Kafkasya'nın tanınmış önderi İmam Şamil'in oğlu Muhammed Şefi Şamil ile Cariyat Hanım'ın çocuğu olarak 1868'de Kaluga'da dünyaya gelen, hayatını kültür ve eğitim faaliyetlerine adayan, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya Müslümanları arasında gelişen siyasi harekette mutedil isimlerden biri olarak öne çıkan Muhammed Zahid Şamil, devrinin birçok insanı gibi yekpare Sovyet tarih yazımınca "tarihin kayıp çocukları" kategorisine sokulan mümtaz bir simadır.

İlköğretimini St. Petersburg'ta tamamlamasının ardından, İstanbul'da Osmanlı bürokrasına nitelikli kadro sağlamak üzere açılan Mekteb-i Sultânî'ye 1881'de başlayan M. Zahid Şamil, Fransa'daki liselere denk eğitim veren okulda yedi yıl öğrenim gördü. Bu dönemde Mekteb-i Sultânî, "evliya" diye anılan eski Hariciye Müsteşarı müdür İsmail Bey ile "emsalsiz tedris ve terbiye ustası" müdür yardımcısı Lepostel d'Hollys'in idaresinde en parlak dönemini yaşıyordu. "Acem Feyzi" lakaplı Farsça hocası Muallim Feyzi Efendi, eski bir Kuzey Kafkasya göçmeni olan Arapça hocası Mehmed Zihni Efendi, edebiyat hocası Recaizâde Mahmut Ekrem ve jimnastik hocası Ali Faik Efendi, 114 numaralı yatılı öğrenci M. Zahid Şamil'in şekillenmesinde rol oynayan isimlerdi. Tevfik Fikret, Cevat Çobanlı, Theodore Vafiadis, Abdüllatif Safa, Kenan Rufai gibi isimlerle sınıf arkadaşlığı yapan M.Z. Şamil'in üst dönemlerdeki arkadaşları içinde Kuzey Kafkasya doğumlu Bekir Sami Kunduh da bulunuyordu. Yaklaşık iki yıl arkadaşlık ettiği Rıza Tefvik Bölükbaşı, hatıralarında onu "ele avuca sığmaz, zeki ve şen tabiatlı" biri olarak tanımlıyordu (Pakalın, 2008: 56-57).

1888'de Mekteb-i Sultânî'den şadadetnâmesini alan M. Zahid Şamil (Engin, 2003: 127), Kazan'a, babası Muhammed Şefi Şamil'in yanına gitti. Muhammed Şefi 1861'de başlayan askerlik kariyerini İmparatorluk Muhafız Alayı'nın çeşitli birimlerinde geçirerek tümgeneralliğe dek yükselmiş, 1882'de Kazan şehrine yerleşmiş, 1884'de Bibi Meryam Banu Apakova ile üçüncü evliliğini yaparak kayınpederi İbrahim Apakov'un düğün hediyesi olan konakta yaşamını sürdürüyordu. "Şamil'in evi" ("Dom Şamilya") olarak anılan,

egzotik ağaçların ve çiçeklerin süslediği bu konak¹ M. Zahid Şamil’in de evi oldu.

Şubat 1889 - Aralık 1904 tarihleri arasında, Kazan valisi Pyotr A. Poltoratski’nin özel kaleminde çalışan M. Zahid Şamil, bir süre de Kazan İmparatorluk Halk Kütüphanesi’nde resmi destekten mahrum şekilde Doğu dillerindeki nadir eserlerin tasnif ve kataloglama faaliyetlerini yürüttü (Karimullin, 1985: 237; Karimullin, 2010: 3). Paris dergisi *Revue du monde musulman*’daki nota göre, daha sonraları ticaretle de uğraştı (Bouvat, 1907: 268). Muhtemelen Apakov ailesinin ticari faaliyetleriyle ilgili olarak 1901’de yerleştiği Moskova’da, sosyo-kültürel alanlarda da başı çeken ünlü tacirlerin yanında Müslüman kolonisinin dikkate değer isimleri arasına girdi. 1906’da yerleştiği St. Petersburg’ta ise, İçişleri Bakanlığı’na bağlı Basın Genel Müdürlüğü’nde işe başlayan M. Zahid Şamil, 8 Mart 1917’de lağvedilene dek, birime sırasıyla başkanlık eden Aleksey Belgard, Sergey Urusov ve Vsevolod Udintsev ile uyum içinde çalıştı. Modern kütüphaneciliğin gelişimine katkı sağladı. 1-7 Haziran 1911 tarihleri arasında St. Petersburg’ta 346 delegenin katılımıyla toplanan I. Rusya Kütüphanecilik Kongresi’nin hazırlığını yürüten birimlerde görev aldı (Vinokur, 2011: 35-44; Matveyev, <http://www.rba.ru/conference/forum3/docs/hist/matveev1.pdf>) ve bibliyografik kayıtların derlemesini sürdürdü.

Moskova’da yaşadığı dönemde Malıy Ermitaj otelinin sahibi Hüseyin Baybekov’un kızı Fatıma Baybekova ile hayatını birleştiren M.Z. Şamil’in bu evlilikten, haklarında sarih bilgiye sahip olmadığımız Gazi Muhammed, Mansur ve Safiyet adlı çocukları dünyaya geldi (Sultanbekov, 1999: 47; Hayretdinov, 2001: 55).

¹ Kazan’ın muhteşem konutlarından “*Dom Şamilya*” 1902’deki büyük yangında zarar gördü ve 1903’te restore edildi. Muhammed Şefi Şamil’in ölümünden sonra sanayici-tüccar Veliyullah İbrahimov’a satıldı. 1919’da bolşevik rejimin müsadere ettiği konak 1981’de koruma altına alındı, 1986’da “*Abdullah Tukay Edebiyat Müzesi*”ne dönüştürüldü. (Luiza Apakova & Liliya Apakova, “Dom Şamilya i ego pervıye vladeltsı”, *İz istorii i kulturi narodov srednego povoljya*, Kazan, 2012, No 2, s. 27-41).

Sosyal, Kültürel ve Eğitim Alanlarındaki Faaliyetleri

İstanbul'daki öğreniminin ardından Kazan'a yerleşen M. Zahid Şamil kısa zamanda buradaki Müslüman gençlerin idolu oldu, aralarında Yusuf Akçura'nın da bulunduğu kimi gençlere Fransızca, coğrafya ve yazı dersleri vermekle başlayan sosyo-kültürel çalışmalarını giderek daha geniş alana yaydı (Akçura, 2005: 43, 64). 24 Aralık 1898'de sosyal meselelere duyarlı babasının önderliğinde kurulan "Kazan Yoksul Müslümanlara Yardım Cemiyeti"nin² ("Общество помощи бедным мусульманам г. Казани") çalışmalarına katıldı.

1899'da kötü hava koşullarından mağdur olan köylüler yararına Kazan valisi Pyotr A. Poltoratski'nin himayesinde 15 Haziran 1899'da yapılan ve ressam İvan Ayvazovski'nin başısladığı tablonun ödül olarak verildiği çekilişin tertip komitesinde yer alan M. Zahid Şamil, genç amatör tiyatrocuların önünü açan organizasyonlara imza attı. Kazan Şehir Tiyatrosu'nda 27 Ocak 1901'de dört yüz seyircinin izlediği ve elde edilen hasılatın Kazan Yoksul Müslümanlara Yardım Cemiyeti'ne aktarıldığı tiyatro gösterisinin organizatörü oldu. Modern Rus tiyatrosunun öncüsü Moskova Devlet Tiyatrosu'nun eski direktörü Aleksandr Ostrovski'nin "Kurtlar ve Koyunlar" ("Volki i ovtsy") adlı komedisi ile Anatoliya Şmitgofa'nın "Büyülü Vals" ("Volşebny vals") adlı oyunlarının sahnelendiği gösteri sonrası, büyük bir Müslüman kitlenin dili olan Tatarca temsile izin verilmediğini; hükümetin ve fanatik çevrelerin faaliyetleri engellemeye çalıştığını, kendilerinin oyunları Tatarca sahnelemek istediğini Bahçesaray gazetesi Tercüman'ın muhabirine açıklayan M. Z. Şamil'in beyanati, *Kazanski Telegraf*'ta da yer buldu (Mahmutovai,

² Kazan'ın yoksul Müslümanları için aşevi kurarak, günde 50 kişinin beslenme ihtiyacını karşılamakla aktivitelerine başlayan cemiyet ilerleyen zamanda okul, çocuk yuvası, yetimhane, poliklinik ve mescitler açarak etkileyici faaliyetler gerçekleştirdi. (Lyudmila Sverdlova, "O nekotorih osobennostyah blagotvoritelnoy deyatelnosti tatarskogo kupeçestva Kazani v XIX veke", *Tatarskiye musulmanskiye prihodi v Rossiyskoy imperii. Materialı Vserossiyskoy naučno-praktičeskoj konferentsii (27-28 sentyabrya 2005 g., g. Kazan)*, (red: İldus Zagidullin), Kazan, 2006, s. 54-65; Bulat Sultanbekov, *Tatarstan, XX vek. Liçnosti, sobitiya, dokumentı*, TaRİH, Kazan, 2003, s. 49.

2006: 16-27; Tatar Teatr, 1926; Tercüman, 14 Şubat 1901; Kazanski Telegraf, 1 Ocak 1902; Kamaliyeva, 2008: 125). Bu serzenişin ardından eşiğin aşılmasıyla, başta “Muhammediye Medresesi ve Tatar Öğretmen Okulu”ndaki (“Şkola russko-tatarskaya musulmanskogo blagotvoritelnogo obşestva”) öğrenciler olmak üzere gençler arasında tiyatro grupları gelişmeye başladı.

M. Zahid Şamil, Moskova’da yerleşik bulunduğu dönemde, İçişleri Bakanı Aleksandr Bulgin’in meşruti monarşi sinyaliyle hareketlenen kültürel ve politik yaşamın parçası olarak Mart 1905’te Moskova Müslümanlarının taleplerini Hüseyin Baybekov ve Bedreddin Alimov’la birlikte Başbakan Sergey Y. Vitte’ye sundu (Tercüman, 29 Mart 1905; Saynur Bozkurt, 2008: 159). Yaklaşık bir yıl sonra, 13 Mayıs 1906’da tüzüğü onaylanan “Moskova Müslümanları Yardımlaşma Derneği”nin (“Moskovskoye musulmanskoye blagotvoritelnoye obşestvo”) kuruluşuna destek verdi. Hüseyin Baybekov’un Şubat 1916’ya dek başkanlığını yaptığı derneğe fahri üye seçildi (İshakov, 2008).

Kazan ve Moskova’da olduğu gibi, 1906’da ikâmet etmeye başladığı St. Petersburg’ta da Müslüman topluluğunun ilk saflarında yer alan M.Z. Şamil, 1898’de Tümgeneral Ali Şeyh Aliyev’in öncülüğünde yoksul Müslümanlara, ekonomik durumu yetersiz orta öğretim ve üniversite öğrencilerine destek için kurulan, Türkçe ve Tatarca kaynaklarda “Petersburg Cemiyet-i Hayriyesi” ya da “Petersburg İslamları Cemiyet-i Hayriyesi” adlarıyla da anılan “St. Petersburg Müslümanları Yardımlaşma Derneği”nin (Zagidullin, 2009) (“Musulmanskoe blagotvoritelnoe obşestvo v Sankt-Peterburge”) çalışmalarına katıldı; 1909-1912 yılları arasında başkan yardımcılığını yaptığı derneğe Ağustos 1912’de başkan seçildi ve 1917’de yerini Jena Üniversitesi mezunu ziraat mühendisi Vassan Girey Cabagiyev’e bıraktı. Bu derneğin yanı sıra, evi de St. Petersburg’a yolu düşen Müslümanların tanışma platformu olarak politik, kültürel ve ekonomik ağların gelişmesine hizmet etti (Togan, 1969: 144; Kırimer, 1993: 146). Hatta evindeki toplantılar Vassan Girey Cabagiyev ile Litvanya Tatarı Yelena Bayraşevskaya örneğinde olduğu gibi, kimi gençlerin aile kurmasına da vesile teşkil etti.

M. Zahid Şamil St. Petersburg’a yerleştiği 1906’da, yaygın olarak Rus-Tatar Okulu diye anılan “St. Petersburg Müslümanları

Yardımlaşma Derneği Rus-Tatar Okulu'nun mütevelli heyetine girerek yöneticiliğine seçildi. Rus ve Tatar dilleriyle Ekim 1906'da öğretime başlayan, müfredatı her sene özel bir komisyonca revize edilen dört yıllık okul, sınırlı kapasitesine rağmen önemli bir ihtiyaca karşılık vererek 1906-1907'de 40, 1907-1908'de 59, 1910-1911'de 80, 1911-1912'de 89, 1912-1913'de 72, 1913-1914'de 93, 1913-1914'de 74 öğrenci kabul etti (Zagidullin, 2009).

M. Zahid Şamil'in kültürel ve eğitsel alandaki adımlarından bir diğeri de, 1908 başında kuruluşuna öncülük ettiği "St. Petersburg Müslümanlar Arasında Eğitimi Geliştirme Derneği" ("Peterburgskoye obşestvo rasprostraneniya prosveşeniya sredi musulman") oldu. Eğitimin rehabilite edilerek yaygınlaşmasını, kültür düzeyinin yükseltilmesini amaç edinen; üvey annesi Bibi Meryem Banu Apakova-Şamil, Emine Sırtlanova, Ümmü Gülsüm Said-Gireyevna-Şeyhaliyeva, Muhammed Alim Maksudov'un kurucuları arasında olduğu derneğin tüzüğü 20 Mayıs 1908'de onaylandı ve Kutluğ Muhammed Tevkelev, Bünyamin Ahtemov gibi siyasi simalardan da destek bularak faaliyetlerini yoğunlaştırdı (Zagidullin, 2009).

Müslüman ticaret ve sanayi burjuvazisinin desteğiyle 1914 yazına dek yetenekli bir organizatör olarak sürdürdüğü çalışmaları, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine büyük ölçüde sıkıntıya girdi. M.Z. Şamil koşullardan etkilenen öğrencilerin sorunlarıyla daha çok uğraşmaya ve konjöntüre uygun dayanışma eksenli aktivitelerle meşgul olmaya başladı. Savaş mağduru askerlere ve ailelerine düzenli yardım sağlayabilecek bir örgütlenme gerçekleştirebilmek amacıyla 6-11 Aralık 1914 arasında Petrograd'da yapılan kongrenin düzenleyicileri arasında bulundu. 20 Müslüman örgütten 35 delegenin katıldığı kongrede, Rusya İmparatorluğu'ndaki Müslüman örgütlerin "Rusya Müslümanları Sosyal Teşkilatlarının Merkez Komitesi" adıyla birleştirilmesi kararlaştırıldı. Ancak üst makamlar bu örgütü sakıncalı bulduğu için, onun yerine daha kısıtlı yetkilere sahip "Askerlere ve Ailelerine Yardım İçin Kurulan Geçici Müslüman Komitesi" ("Vremennyy musulmanskij komitet po okazaniyu pomoşı ranenim voınam i ih semyam") kuruldu ve 15 Şubat 1915'te onaylandı. Söz konusu teşkilat savaş boyunca yaralı askerlere, ailelerine ve mültecilere katkı sağladı (Zagidullin, 2009; Minullin, 2005: 54-61). M. Zahid Şamil ayrıca ünlü bürokrat ve işadamlarının

katılımıyla 26 Ocak 1916’da tüzel kişilik kazanan, başkanlığını Prof. Stanislav Zaleski’nin yaptığı “Savaş Mağduru Askerler, Aileler ve Çocuklara Mesleki Eğitim ve Beceri Kazandırma Derneği”ne³ de üye oldu (Matveeva, 2004: 42; Severyuhin, <http://encblago.lfond.spb.ru/showObject.do?object=2811806364>).

Öte yandan yöneticiliğini yaptığı “St. Petersburg Müslümanları Yardımlaşma Derneği Rus-Tatar Okulu”nun savaş koşullarından daha az etkilenmesine yönelik çabalar sergileyen M. Zahid Şamil, kurucuları arasında olduğu “St. Petersburg Müslümanlar Arasında Eğitimi Geliştirme Derneği”nin aktivitelerinin farklılaşmasına katkı sağladı. Bu dernek Vassan Girey Cabagiyev’in gözetiminde 1 Şubat 1915’te erkeklere yönelik başlattığı konferans ve gece kursları programlarına paralel olarak, 5 Mart 1915’te kadınlar için hazırlanan programları devreye soktu; Şubat 1916’da okuma yazma bilmeyen yetişkin Müslümanlar için Rusça kurslarını programlarına ilave etti.

Yayıncılık Faaliyetlerine Destek

Nadir görülebilecek seviyedeki kitapseverliğinden ve çok dilliliğinden kaynaklanan büyük birikimine rağmen, M. Zahid Şamil yayın dünyasında doğrudan bir iz bırakamadı. Buna karşın lojistik konularla ilgilenerek, yayıncı ve derleyici olarak bu dünyanın içinde yer aldı.

Rusya İmparatorluğu’ndaki Müslüman okullarında okutulacak kitapların basımı için gerekli matbaa harflerinin ithalini sağlamak üzere Osmanlı İmparatorluğu yetkililerini zorladı (Senyutkina, 2007: 302). Ağustos 1906’da, ilke olarak matbaa harflerinin ihracatına izin vermeyen Osmanlı İmparatorluğu’na, Lazarev Enstitüsü’ne bağlı olarak çalışan bir matbaa adına başvurdu ve “muhtelifü’l-cins beş yüz kıyye Osmanlı hurûfunun i’ mâliyle Rusya’ya ihrâcına müsâade edilmesini” talep etti. Ona göre, halen kullanılan ve Osmanlı İmparatorluğu’nda basılan kitaplar yetersizdi. M. Zahid Şamil’in başvurusu, muhtemelen dönemin Dahiliye Nazırı Memduh Paşa’nın gayretleriyle çözüme kavuşturuldu (Genç (ed.), 1992: 48, 190-191;

³ “Общество для предоставления дьякам увеичи и павших воинов, а также дьякам пострадавших от войны профессионального образования и обучению ремеслам”

Deringil, 1997: 208; Şerifoğlu, 1994: 334; Landa, 1995: 144; Senyutkina, 2007: 302).

M. Zahid Şamil'in yayıncı sıfatıyla rol aldığı tek süreli yayın, kayınpederi Hüseyin Baybekov'la birlikte finanse ettiği *Terbiyetü'l Etfal* adlı çocuk dergisi oldu. Sekreteryası Muhammediye Medresesi mezunu Fatih Emirhanov'a verilen dergi (Kurban, 2008: 28) 1 Ocak 1907'de okuyucuyla buluştu.⁴ Zarif mizanpajlı, doyurucu içerikli bu yayının doğumu, Paris'te basılan *Revue du monde musulman*'da duyuruldu; Şubat 1907 tarihli sayıda *Terbiyetü'l Etfal*'in "Avrupai mecmualar kategorisine" girdiği belirtiliyordu. Bununla birlikte, derginin ömrü kısa oldu. "Tatar lisaniyla neşredilen ilk çocuk dergisi" olarak tarihe geçerek, Mayıs 1907'deki beşinci sayısı ile yayın yaşamını noktalamak zorunda kaldı. Bunda, Fatih Emirhanov'un ailesinin sağlık sorunları dolayısıyla Kazan'a dönme kararı alması etkili olmuş olmalıdır (Amirhanov, 1997: 185).

M. Zahid Şamil'in yayıncılık alanındaki en uzun süreli uğraşısı ise, Basın Genel Müdürlüğü'nün yayını olarak ilk sayısı 31 Aralık 1906'da yayımlanan *Knijnaya letopis* adlı haftalık bibliyografya dergisi oldu.

⁴ Emirhanov'un "İdareden" başlıklı sunuş yazısıyla çıkan yeşil kapaklı, yirmi sayfalık Tatarca derginin ön sayfalarında künye bilgileri, abone ve yayın şartları, yazı tahtası resmine gömülü "beşikten mezara kadar ilim öğreniniz" hadisi yer alıyor, derginin milletin geleceği olan çocukların eğitiminde rehberlik yapacağı belirtiliyordu. İlk sayısında Necip Dumavi'nin şiiri, Osmanlı devletinin kurucusu Sultan Osman'ın hayat öyküsü, İstanbul Şehremaneti'nin tanıtıldığı bölüm, çocuk sağlığının öne-mine vurgu yapan yazı, temel astronomi, doğa bilimleri, atasözleri göze çarpıyordu. Tver, Kazan, St. Petersburg, Tiflis Müslümanlarından, İslam aleminden haberlere yer veren derginin sonlarında "Füyuzat", "Vakit" ve "Beyan'ül hak" adlı yayınların tanıtımı bulunuyordu. Daha sonraki sayılarda da aktüel haberlerin, tabiat, coğrafya, etnografya alanında popüler yazıların, seyahat notlarının, ünlü isimlerin yaşam öykülerinin yer bulduğu dergi Mayıs 1907'e dek neşredildi. (Lucien Bouvat, "La Pressa Musulmane", *Revue du monde musulman*, Paris, 1907, No 4, s. 610-615; Salavat İshakov, "Razruşeniye barerov", *Tatarskiy mir*, Moskva, 2009, No 1, s. 8; Bulat Sultanbekov, *Ne navredi: Razmışleniya istorika (İstoriko-publitsistiçeskiye oçerki, noviyе otkritiya)*, Tatarskoe Knijnoye İzdat., Kazan, 1999, s. 49; Ravil Amirhanov & Husayin Hasanov, *Tatarskaya demokratiçeskaya peçat (1905-1907 gg.)*, Nauka, Moskva, 1988, s. 191.

Knigovedeniye, *Kuban* ve *Kubanskaya jizn* gibi süreli yayınların editörlüğünü yapmış, 1889’da *Moskova Bibliyografya Topluluğu*’nu kurmuş olan Andrey Toropov yönetimindeki bu derginin editor kuruluna seçilen M. Zahid Şamil, uzun yıllar Müslüman bölgelerde basılan yayınların kayıtlarını derledi (Sultanbekov, 2003: 50). Yaklaşık on yıllık çalışmayla 85 dil ve lehçede çıkan 266.000 yayının bibliyografik kaydına yer verilmesi *Knijnaya letopis* için gerçekten büyük bir başarı oldu.

Tebiyetü'l Etfal Dergisi (İsmail Türkoğlu arşivi)

Rusya İmparatorluğu’nun Çöküşünden Bolşevik Darbesine

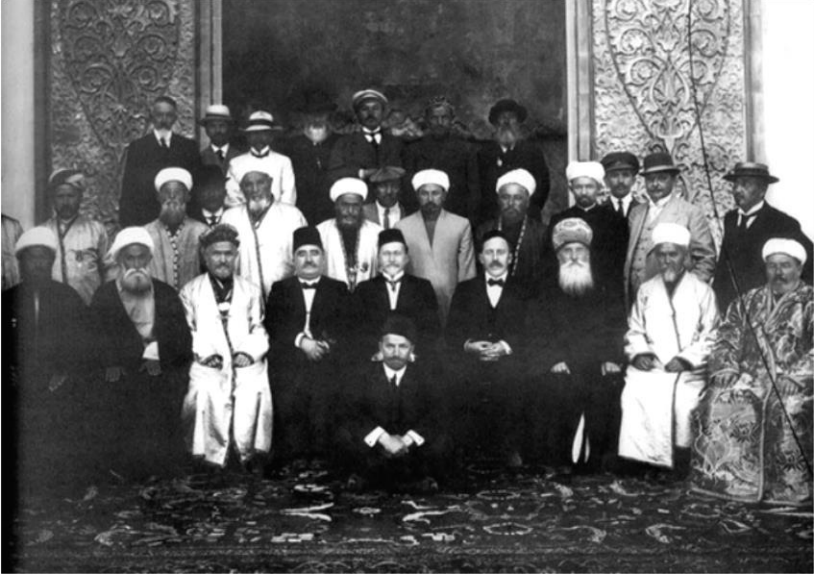
Rusya İmparatorluğu’nun 23 Şubat 1917’de çöküşünün ardından, Petrograd-Moskova-Kazan hattında yaşamının hareketli bir dönemi başlayan M.Z. Şamil, uzak durduğu siyasi faaliyetlere katılmaktan

imtina edemedi.⁵ İlk olarak Rusya Devlet Duması'nın 4. dönem milletvekili Dr. Muhammed Dalgatov'un başkanlığında, Kuzey Kafkasya'nın Müslüman örgütleriyle diğer Müslüman teşkilatlar arasında ilişki sağlamak için oluşturulan Kuzey Kafkasya Komitesi'ne katıldı (Venkov, 2004: 10; Daudov, 2009: 27; Muzayev, 2007: 41).

Geçici Hükümet'in siyasi toplantılara izin vermesi üzerine, Rusya Devlet Duması'ndaki Müslüman milletvekillerinin girişimiyle 15-16 Mart 1917 tarihlerinde toplantılar yapıldı. Kuzey Kafkasyalı menşevik hukukçu-yazar Ahmet Tsalıkkatı'nın başkanlığında oluşturulan Rusya Müslümanları Geçici Merkez Bürosu (Zenkovsky, 1971: 220) ile yakın ilişkisi bulunan M. Z. Şamil, sabık milletvekili Sadri Maksudov'un aleyhinde gelişen havanın ağırlaşmasına engel oldu, bununla birlikte onu kinayan bir bildiriye de imzaladı.⁶

⁵ Bunun belki tek istisnası 15-25 Haziran 1914 tarihleri arasında St. Petersburg'da toplanan "IV. Rusya Müslümanları Kurultayı"na iştirakiydi. 1905-1906 arasındaki üç kurultayda bulunmayan Şamil, basın mensuplarının katılmaması koşuluyla izin verilen ve "Rusya'daki diğer milletlerle eşit haklara sahip vatandaşlık" vurgusunun yapıldığı kurultayda "Vakıf Komisyonu"na seçilmişti. (İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 152-153; Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1966, No 3-4, s. 156; *IV-i Vserosiskii Musulmanskii Sezd - İyun 1914 - Petrograd*, Petrograd, 1914, s. 20'den Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998, s. 7; Aydar Habutdinov, "Posledniy sezd musulman Rossiyskoy imperii", *İslam Minbare*, Moskva, 2014, No 224-225, <http://www.idmedina.ru/minbare/?6009>.

⁶ Mensubu olduğu Anayasal Demokrat Parti'nin 25-28 Mart 1917'deki (7-10 Nisan 1917) kongresinde Sadri Maksudov'un koşullu sözlerini bir anlamda çarpıtarak haberleştiren Petrograd ve Moskova basını Müslüman gençlerde öfke patlamasına yol açmış; bu öfke M. Z. Şamil'in büyük emeği bulunan "St. Petersburg Müslümanları Yardımlaşma Derneği"nde kontrolsüz konuşmalarla derinleşmişti. (Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 147-148).

M. Zahid Şamil IV. Rusya Müslümanları Kurultayı'nda

Rusya İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından, Rusya Müslümanları Geçici Merkez Bürosu Müslümanların eğilimlerini belirlemek üzere bir kongre düzenlemek istedi. Gösterilerle çalkalanan Petrograd'taki şartların uygunsuzluğu nedeniyle kongrenin 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında Moskova'da yapılması kararlaştırıldı ve delegelerin belirlenmesine başlandı.⁷ Kongrenin organizasyonu Moskova'da güçlü bağlantıları bulunan M. Zahid Şamil'e bırakıldı. Daralan zaman dolayısıyla derhal Moskova'ya giden M. Zahid Şamil Moskova Müslümanları Yardımlaşma Derneği'nin

⁷ Kongrenin Petrograd'da yapılamayacağına ilişkin anlaşılması üzerine bazı çevreler, geçmişte kuvvetli siyasi merkez olması dolayısıyla Kazan'ı, özellikle de simgesel öneme haiz Süyümbike minaresinin yanı başını önermiş, ancak bu fikir kabul görmemişti. (M.Ə. [Rəsulzadə], “Rusiya müsəlman ictimai harada olmalıdır”, *Açıq söz*, 05.04.1917, No 442'den Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri (1917- aprel 1918)*, haz. Şirməməd Hüseynov, Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2013, c. IV, s. 132; Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 148).

güçlü desteğiyle kongre hazırlıklarına girişti⁸ (İshakov, 2004: 143-146).

Moskova Müslümanları, I. Rusya Müslümanları Kongresi için Nisan 1917'nin son haftasından itibaren Rusya'nın her köşesinden akın akın kente ulaşan heyetlere sıcak ilgi gösterdi. 450 civarındaki resmi delege ve davetsiz birçok misafirle 980 kişiye ulaşan kitlenin barınma ve iâşe gibi ihtiyaçları eksiksiz biçimde karşılandı. 30 Nisan 1917 akşamı tanışma toplantısına katılan heyetler, La Marseillaise'yi Tatarca söyleyen çocukları ve Saratov Konservatuarı mezunu mezzo-soprano Fatma Muhtarova'nın romanslardan oluşan konserini izledi (Açık Söz, 21.05.1917).

1 Mayıs 1917'de, saat 15.00'te "adeta mükemmel bir parlamento" (Açık Söz, 21.05.1917) düzeniyle açılan kongrede seçkin âlim Musa Carullah Bigiyev'in Moskova Müslümanlarını ve M. Zahid Şamil'i takdir eden sözleri büyük tezahüratla karşılanırken (İlgar (haz.), 1988: 510), Swietchowski'nin ifadesiyle, Müslüman halkların hareket tarzını, ortak program ve örgütlenmesini belirleme hedefindeki kongre "alışılmadık taktik ittifaklara" hazırlanmaktaydı (Swietchowski, 1988: 5).

Homojen görüntüden uzak Tatar ticaret burjuvazisi, liberal, İslambirlikçi veya Türkbirlikçi ya da sosyalist aydınlar tarafından rağbet gören "merkezi devlet içinde kültürel özerklik" (ünitarizm) tezi ile; Kazan'ın genç sanayi burjuvazisi, Türkistanlı Cedidçi entelektüeller, Azerbaycan burjuvazisi, Başkır sosyalistleri ve Tatar sosyalistlerince desteklenen "federal cumhuriyet içinde idari özerklik" (federalizm) tezlerinin kıyasıya çarpıştığı I. Rusya Müslümanları Kongresi "federalizm" tezinin kabulüyle sonuçlandı (Bennigsen & Quelquejay, 1981: 50). Kongre delegesi olan M. Zahid Şamil "İdil Boyu ve Sibirya Müslümanları Listesi"nden Petrograd temsilcisi olarak Rusya Müslümanları Merkez Bürosu'na ("Milli Merkez Şura", "Milli Şura") seçildi.⁹ 13 Mayıs 1917'de yapılan görev

⁸ Kongrenin yapılacağı dört katlı büyük binayı Azeri petrol ve gazyağı kralı Şemsi Asadullaev 1913'te Moskova'daki Müslümanlara kültür merkezi olarak kullanılmak üzere bağışlamıştı.

⁹ 30 isimden oluşması öngörülen Rusya Müslümanları Merkez Bürosu, Kafkasya ve Litvanya heyetlerinin temsil ilkesindeki özensizliği gerekçe göstererek protesto etmesi nedeniyle 24 kişiden oluştu. (*Rusya'da Birinci*

dağılımında Mali İşler Bölümü'nün başkanlığını üstlendi (Kaspi, 05.07.1917). Rusya Müslümanları Merkez Bürosu'nun belge, tutanak, bildiri, yazışma ve haberlerine yer vermek üzere Haziran 1917'den itibaren çıkarmaya başladığı haftalık bülten *İzvestiya Vserossiyskogo musulmanskogo soveta'ya* (“Tüm Rusya Müslüman Konseyi Haberleri”) katkı sağladı.

2 Temmuz 1917'de patlak veren hükümet krizinden iki gün sonra olağanüstü toplanan Rusya Müslümanları Merkez Bürosu'nda, Sadri Maksudov'un Rusya'nın beşte birini oluşturan Müslümanların iktidarda temsil edilmesi önerisine¹⁰ destek veren M. Z. Şamil, ardından II. Rusya Müslümanları Kongresi'nin hazırlıklarına nezaret etmek üzere Kazan'a gitti.

M.Z. Şamil'in Kazan'daki konutu, kongre öncesinde ve sırasında fikir alışverişinde bulunan her görüşten insanın bir araya geldiği mekân oldu (Togan, 1969: 170). II. Rusya Müslümanları Kongresi 21-31 Temmuz 1917 tarihinde, Kafkasya, Kırım, Türkistan ve Kırgızistan temsilcileri katılmadığı için 200 delegeyle yapıldı ve oldukça gergin oturumlara sahne oldu. Tatar ticaret burjuvazisi ve aydınlarının geleneksel “milli-kültürel özerklik” hedefine odaklanan Kongre, “Kurucu Meclis” seçimlerine hazırlık yapılmasına karar verdi ve böylece “İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi”nin oluşumuna giden süreci başlatmış oldu (Zenkovsky, 1971: 241; Graçev, 1926: 129; Bennigsen & Quelquejay, 1981: 231; İshakov, 2004: 237; Hablemitoğlu, 2004: 190).

Kongre bittikten ve Zahid Şamil Petrograd'a döndükten birkaç hafta sonra Tümgeneral Lavr G. Kornilov, ılımlı sosyalist Aleksandr F. Kerenski başkanlığındaki Geçici Hükümet'le anlaşmazlığa düşerek darbe girişiminde bulundu ve birlikleriyle Petrograd üzerine yürüdü.

Müslüman Kongresi Tutanakları, haz. İhsan Ilgar, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988, s. 502-503).

¹⁰ Geçici Hükümet bileşimlerine iletilen bu öneri kabul görmedi. (Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, İstanbul, 1971, s. 237-238; Salavat İshakov, “İzvestiya Vserossiyskogo musulmanskogo soveta”, *Tatarskaya Entsiklopediya*, Kazan, 2005, c. 2, s. 536; İl gazetesi, 27 Temmuz 1917'den *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, haz. K. Gurulkan & R. Gündoğdu & M. Küçük & Y. İ. Genç, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2005, s. 49.

25-30 Ağustos 1917 tarihleri arasında gerçekleşen ve merkezinde Kafkas Süvari Tümeni'nin bulunduğu darbe girişimi, Rusya Müslümanları Merkez Bürosu, Kuzey Kafkasya Merkez Komitesi ve tümene bağlı alayların komutanları tarafından önlendi. Bu olay sırasında M. Zahid Şamil, muhtelif yayın organlarında yayımlanan "kara ordusu ve donanmadaki Müslüman askerlere" Kornilov'a destek verilmemesi çağrısı yapan bildiriye imzalamış,¹¹ Petrograd yakınında konuşlanan tümenin komuta kademesiyle yapılan görüşmelere katılmış ve Askeri Şura başkanı da olan Çerkez Süvari Alayı Komutanı Albay Sultan Kırımğirey başkanlığındaki heyeti Petrograd'da ağırlamıştı.¹²

¹¹ Bu bildiri Ahmet Tsallıkkatı, M. Zahid Şamil, Velidhan Tanaçev ve Osman Tokumbetov'un imzasını taşımaktaydı. (Nadir Devlet, *a.g.e.*, s. 157).

¹² Kafkas Süvari Tümeni'nin rolü ve iknasına dair bazı referanslar: Aytel Namitok, "Rus İhtilalinin Çatıştığı Yollarda Kuzey Kafkasya Fırkası", *Yeni Kafkas*, İstanbul, 1958, No 12, s. 3-5; Pşimaho Kosok, "Revolution and Sovietization in the Northern Caucasus", *Caucasian Review*, Münich, 1955, No 1, s. 47-54; M.Ə. [Rəsulzadə], "Vəzifə başına", *Açıq söz*, 31.08.1917, No 555; M.Ə. [Rəsulzadə], "Kornilov macərası", *Açıq söz*, 01.09.1917, No 556; M.Ə. [Rəsulzadə], "Diviziyanın bəyanatı", *Açıq söz*, 03.09.1917, No 557'den Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *a.g.e.*, s. 309-308, 311-312; Salavat İshakov, *Rossiyskiye musulmane i revolyutsiya (vesna 1917 g.-leto 1918 g.)*, Sotsialno-politiçeskaya mısl, Moskva, 2004 (2.B.), s. 256; Timur Muzaev, *Soyuz gortsev, russkaya revolyutsiya i narodi Severnogo Kavkaza 1917- mart 1918 gg.*, Patriya, Moskva, 2007, s. 40; Salavat İshakov, "Nastupleniye generala L. G. Kornilova na Petrograd", *İslam v Sankt-Peterburge: Entsiklopediçeskiy slovar*, ed. Damir Hayretidinov, Medina, Moskva, 2009, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3394>). Ayrıca bkz.: Tony Cliff, *Lenin, Bütün İktidar Sovyetlere*, çev. Tarık Kaya & Bernar Kutluğ, Z Yay., İstanbul, 1996, c. II, s. 357-370; George Katkov, *The Kornilov Affair: Kerensky and the Break-up of the Russian Army*, Logmans, London, 1980; Nicholas Wert, *1917 Rus Devrimi*, çev. Esra Özdoğan, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008 (4.B.), s. 83-93; *Bolşevik Partisi Tarihi*, çev. Süleyman Arslan, Ankara, 1976, s. 249-250.

Ön sıradakiler (soldan sağa): Daniyal Mavrayev, ?, M. Zahid Şamil, Aratshan Hacı Murat, Ahmed Han Avarski. Petrograd, 31 Ağustos 1917

Kornilov'un darbe girişiminin bertaraf edilmesinin ardından, 14-22 Eylül 1917'de 1500 delegenin katılımıyla düzenlenen ve koalisyon yapısının tartışıldığı Tüm Rusya Demokratik Konferansı'na iştirak eden M.Z. Şamil bundan sonra “Kurucu Meclis”e odaklanan çalışmalara desteğini sürdürdü (Ishakov, 2004: 345-346).

Bolşevik Darbesi Sonrasında Yaşam ve Meçhul Son

Geçici Hükümet'in Lev Troçki idaresindeki bolşevik militanlarca 25 Ekim 1917'de alaşağı edilmesi, merkezî Rusya'daki iktidar mücadelesini farklı bir mecraya sokarken, yüzbinlerce cana mal olacak bir dizi siyasi ve askeri gelişmenin de zemini hazırdı. Bu tatsız gelişmenin bir uzantısı olarak, kendisini “Es-Er milliyetçisi” olarak suçlayan Mir Sultan Galiyev ve Mollanur Vahidov gibi bolşeviklerin güdümündeki militanlarca Ocak 1918'in başlarında Kazan'da derdest edilen M. Zahid Şamil, Ahmet Tsalıkkatı'nın müdahalesiyle serbest bırakıldı (Devlet, 1998: 156-157; Roberts, 2007: 28-29). Ardından, 11 Ocak 1918'de “İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet

Meclisi"nce meclisin çıkarlarını koruma ve taleplerini merkezi hükümete iletme görevi verilen elçilik heyetine seçildi (Devlet, 1998: 230-231). 3 Şubat 1918'de Rusya Müslümanları Merkez Bürosu'nun feshini kararlaştıran altı üyeden biri olarak tasviye işlemlerini yürüttü ve Kazan'dan ayrıldı (Hablemitoğlu, 2004: 191, 290, 468-471).

Kasım 1917'de yapılan Kurucu Meclis seçiminden ağır yenilgiyle çıkan bolşeviklerin 5 Ocak 1918'de Petrograd'da ilk toplantısını yapan meclisi dağıtması, M. Zahid Şamil gibi parlamenter demokrasi yanlılarında derin hayal kırıklığı yarattı.¹³ Kayınpederi Hüseyin Baybekov başta olmak üzere, Ahmet Tsalıkkatı, Ayaz İshakov, Velidhan Tanaçev, Şakir Muhammedyarov, Bünyamin Ahtemov gibi tanıdıkları çeşitli listelerden Kurucu Meclis adayı olurken, o, geçmiş çizgisiyle tutarlı şekilde geri planda kalmayı tercih etti.

Bu karışık dönemde, aralarında M.Z. Şamil'in kız kardeşi Nefiset Şamil'in eşi Mahaç Dahadaev, yakın çalışma arkadaşlarından Sergey Urusov ve Kafkas Süvari Tümeni'nin komutanlarından Albay Sultan Kırımgiyev'in de bulunduğu birçok isim rakiplerince öldürüldü, kimileri hızla sefalete düştü, kimileri bir daha dönmek üzere başka coğrafyalara savruldu.

M. Zahid Şamil ise, varlıkları müsadere edilip maddi durumu sarsılmasına rağmen yeni rejim altında yaşamını sürdürmeye çalışanlar arasındaydı. Moskova'daki Müslüman topluluğuna liderlik ederken bir yandan açlık ve kıtlığa karşı aktif mücadelede yer alıyor, öte yandan diğer insani yardım faaliyetlerine katılıyordu (Sultanbekov, 2003: 51). Hilâl-i Ahmer Cemiyeti adına Osmanlı savaş esirleriyle ilgili olarak Rusya'da bulunan eski öğrencisi Yusuf

¹³ Kasım 1917'deki seçimde, 410 milletvekilliği kazanan "Sosyalist Devrimci Parti" çoğunluğu sağlarken Bolşevikler 175 milletvekili çıkarabildi. Kurucu Meclis'in ilk toplantısında da, Lenin'in talimatıyla meclis basılarak lağvedildi. Bu, Lenin'e göre "gelişmenin önündeki engelin ortadan kaldırılması" idi. (Edward Hallett Carr, *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi*, çev. Orhan Suda, Metis Yay., İstanbul, 2012 (4.B.), c. I, s. 109-121; Ronald Grigor Suny, *Baku Komünü, Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yay., İstanbul, 1990, s. 193; Tony Cliff, *Lenin, Kuşatılmış Devrim*, çev. Bernar Kutluğ, Z Yay., İstanbul, 1996, c. III, s. 47-51; Nadejda L. Krupskaya, *Lenin'den Anılar*, çev. Mehmet Şimşek, Odak Yay., Ankara, 197?, c. 3, s. 64-66, 73-74).

Akçura’ya yardım eden M. Zahid Şamil, elli yaşını geçmiş olmasına rağmen, 1 Şubat 1919’da Moskova’dan Kiev’e sevk edilen 2 subay ve 148 erden müteşekkil kafileye başkanlık etti (Akgün & Uluğtekin, 2009: 32, 117-118). Bolşevik istihbaratının takibinde, Moskova’daki evinde, aralarında Cemal Paşa, Enver Paşa gibi sabık Osmanlı kabinesinin üyeleri de olmak üzere birçok ünlü simayı ağırladı. Mir Sultan Galiyev’e göre, Enver Paşa Tatar milliyetçilerinin ruhunu onun üzerinden okudu.¹⁴

M. Zahid Şamil hakkındaki belki de son sarih bilgi kırıntılarından biri, bolşeviklerden maddi ve siyasi destek sağlamak üzere Temmuz 1920’de Moskova’ya ulaşan BMM heyetinin üyesi Yusuf Kemal’in [Tengirşek] anılarında yer almaktadır. Buna göre, Sovyet Dışişlerinden kimsenin karşılamadığı ve yemek bile bulamayacak halde ilgisiz bırakılan BMM heyetinin ihtiyaçları, Hariciye Vekili Bekir Sami Kunduh’un Mekteb-i Sultani’den arkadaşı M. Zahid Şamil tarafından karşılandı (Tengirşek, 1981: 149).

Uzun yıllara yayılan, hesapçılıktan uzak fedakâr çalışmalarıyla Müslüman entelijensyanın filizlenmesinde önemli rol üstlenen M.Z. Şamil’in yaşamının ne zaman ve ne şekilde son bulduğu bugüne dek meçhul kaldı. İshakov ile Volobuyev onun 1920’de yaşamını yitirdiğini belirtirken, Sultanbekov “1920’lerin başında” ifadesini kullanmaktadır. Ailenin Türkiye’deki uzantılarının katkısıyla İmam Şamil hakkındaki en kapsamlı biyografilerden birini kaleme alan Lesley Blanch ise, M. Zahid Şamil’in izine 1924’ten sonra rastlanmadığını ve bolşeviklerce öldürüldüğünün sanıldığını kaydetmektedir (Blanch, 1978: 423; Sultanbekov, 2003: 51; Volobuyev, 1997: 207; Hayretdinov, 2008).

¹⁴ Sultan Galiyev hapse bulduğu 23 Ağustos 1938’de verdiği ek ifadede bu hususa yer verir. (İndus Tagirov, “Mirsaid Sultan-Galiyev: ‘Priznaniya’”, *Gasırlar avazı - Eho vekov*, Kazan, 2011, No: 3-4, s. 57-67).

M. Zahid Şamil, eşi Fatima Baybekova Şamil ve çocukları

Kaynakça

- Akçura, Yusuf, *Hatıralarım*, haz. Erdoğan Mura, Hece Yay., Ankara, 2005.
- Akgün, Seçil Karal, Uluğtekin, Murat (haz.), *Yusuf Akçura: Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya’dan Sibirya’ya Hilâl-i Ahmer Hizmetinde, Türkiye Kızılay Derneği Yay.*, Ankara, 2009 (2.B.).
- Amirhanov, Raşat, “Fatih Amirhan: ‘Vse prejneye vo mne prevratilos v pepel’”, *Gasırlar avazı - Eho vekov*, Kazan, 1997, No 3-5, s. 179-185.
- Amirhanov, Ravil, Hasanov, Husayin, *Tatarskaya demokratiçeskaya peçat (1905-1907 gg.)*, Nauka, Moskva, 1988.
- Anzorova M.A., “Rossiyskiye musulmane i revolyutsiya 1917 g.: toçki soprikosnoveniya”, *Nauçnaya initsiativa inostrannih studentov i aspirantov rossiyskih vuzov: Sbornik dokladov III Vserossiyskoy nauçno-praktičeskoy konferentsii. Tomsk, 19-21 maya 2010 goda*, Tomsk, 2010, s. 438-445.
- Apakova, Luiza; Apakova, Liliya, “Dom Şamilya i ego pervie vladeltsi”, *İz istorii i kulturi narodov srednego povoljya*, Kazan, 2012, No 2, s. 27-41.
- Bennigsen A., Lemercier-Quelquejey Ch., *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, çev. Nezih Uzel, Hür Yay., İstanbul, 1981.
- Blanch, Lesley, *Cennetin Kılıçları*, çev. İzzet Kantemir, İstanbul, 1978.
- Bolşevik Partisi Tarihi*, çev. Süleyman Arslan, Ankara, 1976.
- Bouvat, Lucien, “La famille de Schamyl”, *Revue du monde musulman*, Paris, 1907, No 1, s. 267-268.
- _____, “La Pressa Musulmane”, *Revue du monde musulman*, Paris, 1907, No 4, s. 610-615.
- Bozkurt, Giray Saynur, *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2008.
- Carr, Edward Hallett, *Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi*, çev. Orhan Suda, Metis Yay., İstanbul, 2012 (4.B.), C. I.
- Cliff, Tony, *Lenin, Kuşatılmış Devrim*, çev. Bernar Kutluğ, Z Yay., İstanbul, 1996, c. III.
- Daudov, Abdulla, *Natsionalnaya gosudarstvennost gorskih narodov Severnogo Kavkaza 1917-1924 gg.*, İzdatelstvo S.-Peterburgskogo universiteta, St. Petersburg, 2009.
- Deringil, Selim, “Osmanlı İmparatorluğu ve Türkdilli Rusya’da Panislamizm”, *Unutkan Tarih, Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, haz. Semih Vaner, Metis Yay., İstanbul, 1997, s. 203-212.

Devlet, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998.

Engin, Vahdettin, *1868'den 1923'e Mekteb-i Sultani*, Galatasaraylılar Derneği Yay., İstanbul, 2003.

Genç, Yusuf İhsan (ed.), *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları (1687-1908 Yılları Arası)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1992.

Gizzatullin, İldus, *Musulmanskiye voennie organizatsii, 1917-1921 gg.*, Fen, Kazan, 2002.

Hablemitoğlu, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 2004.

Habutdinov, Aydar, "Posledniy sezdn musulman Rossiyskoy imperii", *İslam Minbare*, Moskva, 2014, No 224-225, <http://www.idmedina.ru/minbare/?6009>.

Hayretdinov, Damir, "Musulmanskaya obşına Moskvı v XIV-naçale XX v.", *Vestnik Yevrazii*, Moskva, 2001, No 1, s. 47-70.

Hüseynov, Şirməməd (haz.), *Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin: Əsərləri (1917 - aprel 1918)*, Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2013, C. IV.

İlgar, İhsan (haz.), *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988.

İshakov, Salavat, *Rossiyskiye musulmane i revolyutsiya (vesna 1917 g.- leto 1918 g.)*, Sotsialno-politiçeskaya misl, Moskva, 2004 (2. B.).

_____, "Razruşeniye barerov", *Tatarskiy mir*, Moskva, 2009, No 1, s. 8.

_____, "İzvestiya Vserossiyskogo musulmanskiego soveta", *Tatarskaya Entsiklopediya*, Kazan, 2005, c. 2, s. 536.

_____, "Nastupleniye generala L. G. Kornilova na Petrograd", *İslam v Sankt-Peterburge: Entsiklopediçeskiy slovar*, ed. Damir Hayretdinov, Medina, Moskva, 2009, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3394>.

_____, "Musulmanskiy narodniy komitet v Moskve (MNKM)", *İslam v Moskve. Entsiklopediçeskiy slovar*, ed. Damir Hayretdinov, Medina, Nijni Novgorod, 2008, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3073>

_____, "Moskovskoye musulmanskoye blagotvoritelnoye obşestvo", *İslam v Moskve. Entsiklopediçeskiy slovar*, ed. Damir Hayretdinov, Medina, Nijni Novgorod, 2008, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3073>.

_____, “Şamil Zahid (Zagid) Şafiyeviç”, *İslam v Moskve. Entsiklopedičeskiy slovar*, ed. Damir Hayretidinov, Medina, Nijni Novgorod, 2008, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3085>.

Kamaliyeva, Alsu, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kazan Tatar Edebiyatı ve Maarifetçilik Hareketi”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bursa, 2009, No16, s. 147-157.

Karimullin, Abrar, *Knigi i lyudi: İssledovaniye*, Tatarskoe knijnoe izd-vo, Kazan, 1985.

_____, “Gde hranyatsya tatarskiye knigi?”, *Tatarskiy mir*, Moskva, 2010, No 11, s. 3.

Kırimer, Cafer Seydahmet, *Bazı Hatıralar*, Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yay., İstanbul, 1993.

Katkov, George, *The Kornilov Affair: Kerensky and the Break-up of the Russian Army*, Logmans, London, 1980.

Kosok, Pşimaho, “Revolution and Sovietization in the Northern Caucasus”, *Caucasian Review*, München, 1955, No 1, s. 47-54.

Krupskaya, Nadejda L., *Lenin'den Anılar*, çev. Mehmet Şimşek, Odak Yay., Ankara, 197?, c. 3.

Kurat, Akdes Nimet, “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1966, No 3-4, s. 95-194.

Kurban, İklil, “Fatih Emirhan (1886-1926)”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara, 2008, No 25, s. 25-32.

Landa, Robert, *İslam v istorii Rossii*, RAN, Moskva, 1995.

Mahmutova, Alta, “İ na tatarskoy poçve mojet horoşo privitsya rodnoe nam i dorogoe teatralnoe iskusstvo (pervie şagi tatarskogo teatra)”, *Gasırlar avazı - Eho vekov*, Kazan, 2006, No 1, s. 16-27.

Minnullin, Zavdat, “Peterburgskoye obşestvo rasprostraneniya prosveşçeniya sredi musulman”, *Tatarskaya Entsiklopediya*, Kazan, 2008, c. 4, s. 614.

Minullin, Cevdet S., “Askerlere ve Ailelerine Yardım İçin Kurulan Geçici Müslüman Komitesi: Teşekkül ve Faaliyet (1915-1917)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 2005, No 3, s. 54-61.

Matveyev, Mihail, “K 100-letiyu Pervogo Vserossiyskogo sezda po biblioteçnomu delu”, <http://www.rba.ru/conference/forum3/docs/hist/matveev1.pdf>.

_____, “K istorii provedeniya Pervogo Vserossiyskogo sezda po biblioteçnomu delu”, *III Vserossiyskiy forum publiçnih bibliotek*

Obşedostupniye biblioteki: vızovı vremeni Sankt-Peterburg, 6-8 dekabrya 2011 goda; dokladı, soobşeniya, materialı, Informatsionnyy bulleten RBA, St. Petersburg, 2012, No 63, s. 56-60.

Matveyeva, Natalya, *Blagotvoritelnaya deyatelnost imennih komitetov çlenov imperatorskoy semi v godı pervoy mirovoy voynı*, İzd-vo MGOU, Moskva, 2004.

Muzayev, Timur, *Soyuz gortsev, russkaya revolyutsiya i narodi Severnogo Kavkaza 1917 - mart 1918 gg.*, Patriya, Moskva, 2007.

Namitok, Aytek, "Rus İhtilalinin Çatıştığı Yollarda Kuzey Kafkasya Fırkası", *Yeni Kafkas*, İstanbul, 1958, No 12, s. 3-5.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli: Şükrü Efendi-Tevfik Paşa*, T.T.K. Yay., Ankara, c. 18.

"Protokol 2-go zasedaniya Vserossiyskogo musulmanskogo soвета", Kaspı, 05.07.1917'den *Russian Perspectives on Islam*, <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/10507>.

Ra'isniya, Rahim, "Russia and Tatarstan", *Periodicals of the Muslim World: An Entry from Encyclopaedia of the World of Islam*, ed. Gholamali Haddad Adel & Mohammad Jafar Elmi & Hassan Taromi-Rad, EWI Press Ltd., London, 2012, s. 175-196.

Roberts, Glenn L., *Commissar and Mullah: Soviet-Muslim Policy from 1917 to 1924*, Boca Raton, Florida, 2007.

Senyutkina, Olga, *Tyurkizm kak istoričeskoe yavleniye: na materialah istorii Rossiyskoy imperii, 1905-1916 gg.: monografiya*, Medina, Nijni Novgorod, 2007.

Severyuhin, D.Y., "Obşestvo dlya predostavleniya detyam uveçnih i pavşih voinov, a takje detyam postradaşih ot voynı professionalnogo obrazovaniya i obuçeniya remeslam", *Entsiklopediya Sankt-Peterburga*, <http://encblago.lfond.spb.ru/showObject.do?object=2811806364>.

Subaev-Kazanlı, Niyaz, "Turetskiye voennoplennıe v Povolje: fragmentı istorii (1915-1919 gg.)", *Gasırlar avazı - Eho vekov*, Kazan, 1999, No 1-2, s. 280-282.

Sultanbekov, Bulat, *Ne navredi. İstoriko-dokumentalniye oçerki*, Tatarskoye knijnoe izdatelstvo, Kazan, 1999.

_____, *Tatarstan, XX vek. Liçnosti, sobitiya, dokumentı*, TaRiH, Kazan, 2003.

Suny, Ronald Grigor, *Baku Komünü, Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yay., İstanbul, 1990.

Swietchowski, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycan'ı (1905-1920)*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yay., İstanbul, 1988.

Şerifoğlu, Osman, *Kültürümüz Açısından İslam Harflerinin Müdafası*, Sebil Yay., İstanbul, 1994.

Tagirov, İndus, “Mirsaid Sultan-Galiyev: ‘Priznaniya’”, *Gasırlar avazı - Eho vekov*, Kazan, 2011, No:3-4, s:57-67.

Tengirşek, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981.

Togan, Zeki Velidi, *Hâtıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, Hikmet Gazetecilik, İstanbul, 1969.

Türkoğlu, İsmail, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.

Venkov A.V. (ed.), *İstoriya Dona i Severnogo Kavkaza (1917-2000)*, Rostov-na-Donu - Nalçik, 2004.

Vinokur, V., *Perviy Vserossiyskiy sezd po biblioteçnomu delu: k stoletiyu so dnya otkritiya*, Şkolnaya biblioteka, Moskva, 2011, No 8, s. 35-44.

Volobuyev, Pavel, *1917 god v sudbah Rossii i mira: Fevral'skaya revolyutsiya: ot novih istoçnikov k novomu osmysleniyu*, RAN, Moskva, 1997.

Wert, Nicholas, *1917 Rus Devrimi*, çev. Esra Özdoğan, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008 (4.B.).

Zagidullin, İldus, “Obşestvo rasprostraneniya prosveşeniya sredi musulman (1908-17, SPb.)”, *İslam v Sankt-Peterburge: Entsiklopedičeskiy slovar*, ed. Damir Hayretdinov, Medina, Moskva, 2009, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3395>. (07.09.2016).

_____, “Vremenniy musulmanskiy komitet po okazaniyu pomoşi ranenim voınam i ih semyam (1914-17)”, *İslam v...*, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3384>.

_____, “Musulmanskoe blagotvoritelnoe obşestvo (1898-1917, SPb.)”, *İslam v ...* <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3393>.

_____, *İslam v ...*, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3384>.

_____, “Şkola russko-tatarskaya Musulmanskogo blagotvoritel'nogo obşestva deystvovala v SPb. v 1906-17 gg.”, *İslam v ...* <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3405>.

Zagidullin İ., Sverdlova L. (red.), “O nekotoryh osobennostyah blagotvoritel'noy deyatel'nosti tatarskogo kupeçestva Kazani v XIX veke”,

Tatarskiye musulmanskiye prihodi v Rossiyskoy imperii. Materialı Vserossiyskoy naučno-praktičeskoj konferentsii (27-28 sentyabrya 2005 g., g. Kazan), Kazan, 2006, s:54-65.

Zenkovsky, Serge A., *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, İstanbul, 1971.